

Розділ 1. ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Д. Є. ПРОКОПОВ. НАУКА ПРИРОДНОГО ПРАВА ТА ЇЇ ЕЛЕМЕНТИ У ДОСЛІДЖЕННЯХ Л. ЦВЕТАЄВА

Досліджується специфіка інтерпретації природного права у роботах Л. Цветаєва в контексті становлення юридичної науки Російської імперії на початку XIX століття. Висвітлюються основні елементи науки природного права та їх взаємозв'язок.

Ключові слова: *природне право, закон, моральна метафізика.*

Исследуется специфика интерпретации естественного права в работах Л. Цветаева в контексте становления юридической науки Российской империи в начале XIX века. Характеризуются основные элементы науки естественного права и их взаимосвязь.

Ключевые слова: *естественное право, закон, моральная метафизика.*

The article studies the specifics of interpretation of natural right in L. Tsvetaev's works in the context of the development of the law science in Russian Empire in the beginning of the XIX century. The author characterizes the basic elements of the natural right science and their correlation.

Key words: *natural right, law, moral metaphysics.*

Проблема осмислення поняття природного права, його визначення та наукової інтерпретації у період розвитку юридичної думки Російської імперії початку XIX століття становить важливий предмет дослідження не лише історії політичних і правових вчень, але й науки теорії держави і права. Дійсно, саме наприкінці XVIII і на початку XIX століття відбувалось активне формування юридичної науки Російської імперії, яка не тільки збагачувалась основними ідеями та концепціями тогочасної європейської правової теорії, але й набувала цікавих й оригінальних властивостей, які у подальшому стали основою для постання самобутньої традиції у вивченні права, що яскраво проявилась у середині XIX і на початку XX століття. Одним з найважливіших питань, які стали предметом наукових дискусій та спеціальних юридичних досліджень даного періоду була проблема походження права та його зв'язку зі сферою морального життя людини, яка осмислювалась у контексті сформованої у Європі теорії природного права, що набула наукової форми у роботах Г. Гроція.

Актуальність дослідження природного права у працях вітчизняних юристів початку XIX століття зумовлюється декількома причинами. По-перше, це відкриває можливість виявлення тих теоретичних впливів, які мала тогочасна європейська правова думка на формування і розвиток юридичної науки Російської імперії, що своєю чергою дозволяє краще зрозуміти, які саме ідеї та концепції європейських юристів відігравали вирішальну роль на даному етапі. При цьому слід особливо наголосити, що на вітчизняному ґрунті ми стикаємося не з простою механічною і спрощеною рецепцією тих чи інших європейських теорій, але й з їх змістовним переосмисленням, намаганням синтезувати різні методологічні підхо-

ди у розв'язанні таких теоретичних проблем як: походження права, вивчення специфіки правових норм, аналіз співвідношення права та моралі, з'ясування впливу історичних і соціальних факторів на розвиток правової системи тощо. По-друге, історико-правовий аналіз природного права і його елементів є невід'ємною частиною більш загального комплексу досліджень вітчизняної юридичної науки XIX століття, адже на той час в межах вивчення природного права розвивались цілі галузі права як то: цивільне право, сімейне право, кримінальне право тощо. По-третє, звернення до правових поглядів Льва Олексійовича Цветаєва (1777 – 1835 рр.), професора Московського університету (з 1805 р. – екстраординарний професор по кафедрі теорії законів, а з 1811 р. – ординарний професор по кафедрі прав найшляхетніших давніх та нових народів), члена Паризької Академії Законодавств (з 1804 р.), автора таких фундаментальних праць як «Слово про взаємний вплив наук на закони та законів на науки» (1805 р.), «Нарис теорії законів» (1816 р.), «Перші начала права природного» (1816 р.), «Нарис римського цивільного права» (1817 р.), «Нарис кримінальних законів» (1825 р.), «Основи права приватного і цивільного» (1825 р.), «Учбова книга римського цивільного права» (1834 р.) тощо в частині тлумачення поняття природного права є актуальним з огляду на те, що це дозволяє ліквідувати ті пробіли, які об'єктивно наявні в історико-правовому вивченні теоретичної спадщини цього непересічного юриста і науковця. Таким чином, ставлячи на меті аналіз науки природного права і її елементів у наукових дослідженнях Цветаєва, ми повинні вирішити наступні завдання: а) визначити основні етапи теоретичного осмислення поняття природного права у працях юристів Російської імперії кінця XVIII і початку XIX століття, б) дослідити поняття природного права та його співвідношення з моральною метафізикою у роботах Цветаєва, в) охарактеризувати основні елементи природного права.

Активна рецепція європейських правових теорій у Російській імперії почалась ще у XVIII столітті коли унаслідок петровських реформ разом з появою перших перекладних робіт з права розпочали викладання іноземні професори, які ретрансливали основні положення тогочасної європейської юриспруденції (насамперед йшлося про німецьку правову традицію) і теорії природного права. Одним з перших російських професорів, який знаходився під істотним впливом теорії природного права Г. Гроція був С. Десницький (1740 – 1789 рр.). Щоправда, звертаючись до специфіки осмислення природного права цим видатним юристом, якого М. Коркунов цілком справедливо характеризував як «праотця російської юридичної професури», слід зазначити, що ми маємо справу не просто з перенесенням поглядів Г. Гроція, Г.В. Ляйбніца, Х. Томазія, С. Пуфендорфа і Х. Вольфа на ґрунт юридичної науки Російської імперії, але з їх переосмисленням під впливом філософії Д. Юма і лекцій А.Сміта, які Десницький слухав під час свого навчання у Глазго, що видно вже зі змісту його промови 1768 року «Про прямий і найближчий спосіб до навчання юриспруденції»¹, а також відомої промови 1778 року «Юридичний розмисел про користь знання вітчизняного законодавства», де чітко проводиться ідея історичної і культурної зумовленості процесу розвитку позитивного права і законодавства. В цей же час у 1768 році було видано відносно невелику працю В. Золотницького «Скорочення природного права, вибране з різних авторів для користі Російського суспільства»², в якій ставилось на меті надати певну більш-менш цілісну панораму поглядів європейських мислителів щодо проблеми походження права та його співвідношення з мораллю.

Дещо пізніше у 1818 році з'явилась цікава робота О. Куніцина (1783 – 1841 рр.) «Право природне»³ (двома роками пізніше вийшла друга частина цієї роботи⁴), в якій фактично було докладно висвітлено погляди на природне право Ж.-Ж. Руссо і кантівську теорію права і моралі. Хоча в реальності зазначена праця не мала будь-якого широкого впливу на тогочасну вітчизняну юридичну спільноту, оскільки практично усі 1000 примірників цього видання було конфісковано, автор був звільнений від викладання у петербурзькому університеті, а сама книга була охарактеризована головним управлінням училищ як така, що «суперечить явно усім істинам християнства й схильна до заперечення усіх зв'язків сімейних і державних». Подібне ставлення до роботи Куніцина переважно було зумовлено тим, що наприкінці XVIII століття у Російській імперії (така ситуація мала місце до виходу університетського статуту 1835 року) теорія природного права сприймалась насамперед як шкідливе й революційне вчення, спрямоване на підрив монархічної традиції і пропаганду ліберальних цінностей. Разом з нею відкидались і будь-які спроби перенести на вітчизняний ґрунт тогочасні здобутки європейської правової науки. По суті у повній мірі це вдалося лише професору Київського університету К. Неволіну (1806 – 1855 рр.) у його дослідженні «Енциклопедія законодавства»⁵, який, принагідно зауважимо, разом з П. Редкіним та І. Кіреєвським слухав лекції Г.В.Ф. Гегеля і К.Ф. фон Савіньї у Берлінському університеті. Зважаючи на це, значний інтерес представляє робота Цветаєва «Перші начала права природного», в якій надається не лише історичний виклад розвитку теорії природного права за роботами «Фр. Шмальца і Й.Г. Буле», як чесно визнає сам автор, але й обґрунтовується загальне поняття науки природного права, досліджуються його елементи та основні складові цієї науки.

Характеризуючи дослідження Цветаєва не можна не звернути увагу на те, що вже від самого початку він згадує ім'я Й.Г. Буле (1763–1821), професора Геттінгенського університету, який у 1805 – 1807 роках викладав у Московському університеті і був одним з перших, хто приніс у Російську імперію правові ідеї І. Канта та Й.Г. Фіхте. У зв'язку з чим стають зрозумілими слова Цветаєва про винятково важливу роль кантового критичного вчення для розвитку теорії природного права⁶. Утім, перш ніж переходити до оцінки внеску тих чи інших мислителів у розвиток теорії природного права, як її надає Цветаєв, доцільно більш докладно зупинитися на аналізі тих вихідних визначень поняття природного права, які обґрунтовує цей юрист. Фактично все дослідження природного права Цветаєва являє собою серію експлікацій базової дефініції, відповідно до якої природне право є нічим іншим як «наукою про зовнішні і довшенні обов'язки і права людини, та про їх зміни відповідно до її відносин»⁷. Щоправда, пояснюючи це визначення Цветаєв робить одне надзвичайно цікаве уточнення, яке дозволяє стверджувати про самобутній характер його підходу. Суть цього уточнення полягає у тому, що описуючи природне право як науку, він вказує на два її джерела, якими є, з одного боку – розум людини (у цьому плані він цілком відтворює аргументацію Вольфа, Томазія, Пуфендорфа та частково Буле), а, з іншого боку – ті обставини і відносини, в які вона потрапляє. Останнє зауваження, як демонструє подальший виклад Цветаєва, по суті вводить у класичну новочасну «раціональну систему» обґрунтування природного права новий для неї соціально-історичний і культурологічний елемент, адже, як виявляється, поряд зі своєю зумовленістю структурою та властивостями універсального людського розуму, природне право знає впливу з боку тих історичних і соціальних обставин, на які вказували пред-

ставники історичної школи права. Разом з тим, характеризуючи природне право як науку про зовнішні і довершені обов'язки (поняття «довершеності» як ознаки природного права Цветаєв запозичує у Н.І. Гундлінга (1671 – 1729 рр.), який вперше вказав на неї як на ту основну характеристику, що відрізняє природне право від моральних норм), Л. Цветаєв проводить характерне для Канта (а пізніше і для Фіхте) розмежування між сферами правового і морального регулювання, адже мораль та етика, на відміну від природного права, мають своїм предметом обов'язки і права внутрішні і недовершені.

Своєрідним опосередковуючим елементом, який дозволяє побудувати цілісну науку природного права і пояснити її зв'язок з моральними нормами «моральна метафізика», метою якої є встановлення чіткого значення таких понять, як «право» і «обов'язок», а також з'ясування того, завдяки яким властивостям своєї природи людина взагалі може виступати суб'єктом будь-яких прав і обов'язків. В основу моральної метафізики Цветаєв кладе властиве для німецького просвітництва розуміння людини як розумної істоти, що наділена волею (і може діяти вільно або невільно), а отже здатна підпорядковувати свої дії тим чи іншим законам, які випливають з її природи. На практиці основний закон моральної метафізики Цветаєва є нічим іншим як кантівським категоричним імперативом, що визначається наступним чином «не стався до людства ані у своїй особі, ані в особі інших лише як до засобу, а тільки як до цілі»⁸. Хоча на цьому етапі Цветаєв робить доволі цікаве зауваження, яке пов'язує ідею права з поняттям «правої» і «неправої» дії (до певної міри це нагадує поняття «правди», яке пізніше введе в обґрунтування генези права Неволін). Правою дією або правим вчинком він називає такі дії, які відповідають категоричному імперативу. Ці дії вчиняються або відповідно до внутрішніх законів (ними є моральні закони, що можуть бути виведені кожним індивідом виключно зі свого розуму), або згідно із зовнішніми правилами, які встановлюються для людини і мають на меті гарантувати те, що навіть не експлікуючи ці закони з власного розуму, вона все одно знатиме їх. Характерною властивістю зовнішніх законів є те, що вони завжди зв'язують одну людську істоту з іншою. Тобто зовнішні закони завжди мають справу з суб'єктами, що є носіями певних прав і з суб'єктами, що є носіями певних обов'язків. Надаючи будь-яке право одному індивіду, зовнішній закон, як доводить Цветаєв, завжди встановлює відповідний обов'язок для іншого індивіда (або інших індивідів)⁹.

На думку Цветаєва, наука природного права включає у себе дві головні частини: чисте природне право і прикладне природне право, або ж природне право у його практичному застосуванні. У свою чергу чисте природне право складається з приватного природного права (це дослідження первинних прав і обов'язків людини по відношенню до самої себе, коли вона розглядається лише як одинична раціональна істота) і суспільного природного права (воно досліджує первинні права та обов'язки людини по відношенню до інших індивідів, тобто коли людина розглядається у своєму суспільному стані). До первинних безумовних приватних природних прав людини Цветаєв відносить: а) право на самого себе або право на життя (причому визнаючи це право за собою як за універсальною раціональною істотою, а не як за конкретним індивідом, людина з необхідністю визнає це право і за всіма іншими людьми як подібними раціональними істотами); б) право вільно діяти або право природної свободи; в) право на задоволення своїх життєвих потреб. Всі ці права є основою природної рівності людей, адже, вони належать

будь-якому індивіду рівно настільки, наскільки він є розумною істотою, що наділена волею¹⁰. Первинні умовні приватні природні права людини пов'язані з фундаментальними потребами людини і включають у себе: право власності (як вважає Цветаєв, воно виникає навіть якщо ми розглядатимемо людину саму по собі, оскільки його основою є не захист власності від інших індивідів, а виключно природна потреба у речах для забезпечення власного життя), право договорів (це право домовлятися про будь-що і приймати умови тих або інших домовленостей) і право на захист власної честі і гідності (воно впливає з того, що людина від природи є не тільки тілесною, але й духовною істотою, а отже шкода може бути завдана як її тілу, так і її честі та гідності).

Як зазначалось вище, суспільне природне право, за Цветаєвим, вивчає людину як члена спільноти. Однак оскільки згадана спільнота розглядається виключно теоретично (як наслідок укладання суспільної угоди про виведені з розуму правила спільного співіснування), то це право також входить до сфери досліджень чистого, а не прикладного, природного права. Аналізуючи зміст суспільного природного права, Цветаєв практично повністю відтворює ідею суспільного договору, як вона постала у роботах Гоббса, Локка і Руссо. Хоча, акцентуючи увагу на ролі суспільного договору, він жодною мірою не наповняє на тезі про його історичну реальність. Тобто суспільний договір, як вважав Цветаєв, цілком може бути не явним, а лише гіпотетичним, адже його необхідність є не історичною, а насамперед раціональною. Таким чином, суспільний договір фіксує загальну волю суспільства, яка відображає потреби та інтереси його членів, що впливають з їх природи.

Однак, на відміну від Руссо та його попередників, Цветаєв вважав, що суспільний договір не є простим закріпленням спільної для всіх членів людської спільноти цілі (*pacte d'union*), а має дещо більш складну структуру. По суті визнання спільних цілей є тільки передумовою суспільної угоди, яка дійсно не потребує на будь-яку формалізацію. Насправді ж, як доводить Цветаєв, суспільний договір пов'язаний не лише з цілями, але й з вибором засобів їх досягнення, а також, – що становить для нас особливий інтерес, – із визначенням кола осіб (або органів), які можуть застосовувати зазначені засоби¹¹. Унаслідок чого суспільний договір перетворюється з абстрактної теоретичної моделі та певну структуровану систему більш-менш чітких і формалізованих норм, які визначають: а) перелік засобів, які можуть застосовуватись для досягнення спільних цілей; б) повноваження тих осіб і органів, а також порядок їх застосування, які необхідні для досягнення суспільних цілей. Цю останню частину суспільного договору Цветаєв позначає терміном «*pacte d'assujettissement*» – «договір підданства» або «договір підпорядкування». На його основі виникає публічна влада, держава і державні закони. При цьому верховна влада і держава в цілому виявляються зв'язаними не лише цілями, які встановлюються на рівні «*pacte d'union*», але й переліком засобів, які суспільство вважає прийнятними і допустимими для реалізації цілей спільноти. Таке уточнення ідеї обмеженості державної влади є надзвичайно цікавим, оскільки воно переводить загальну ідею народного суверенітету Руссо у суто практичну площину правових меж, які покладаються державі і не можуть бути нею порушені. Утім, ідея правової обмеженості держави не може повністю позбавити її владних повноважень. Таким чином з ідеї чистого суспільного природного права впливає специфіка структури державної влади та змісту її повноважень. Зокрема, як доводить Цветаєв, державна влада повинна включати у себе:

а) наглядову владу (для піклування про досягнення суспільних цілей та розуміння їх змісту), б) законодавчу владу (для визначення конкретних мій та способів досягнення суспільних цілей і прийняття відповідних законів), в) виконавчу владу (для практичної реалізації законів, яка включає у себе судову владу, владу призначати чиновників і наглядати за ними, владу збирати податки, поліцейську владу і владу карати)¹².

На відміну від чистого (приватного і суспільного), прикладне природне право має на меті пояснення того, яким чином видозмінюються права та обов'язки у відповідності до конкретних історичних або соціальних обставин і включає у себе три елементи: сімейне, політичне (публічне) і народне право. Той факт, що Цветаєв включає сімейне право до системи елементів науки природного права пояснюється тим, що він визначає сім'ю як реальну первинну спільноту, частиною якої стає людина (загалом ця традиція йде ще з досліджень Й. Ольдендорпа (1506 – 1567 рр.), Ф. Суареса (1548 – 1617 рр.) і В. Вінклера (1579 – 1648 рр.)). Всього існує три типи таких сімейних спільнот, які Цветаєв позначає поняттям трьох суспільств: шлюбне суспільство, батьківське суспільство та суспільство господарів і слуг. На відміну від сімейної спільноти, яка є відносно невеликою за розміром і включає незначну кількість членів, публічне природне право видозмінюється через те, що суспільство, в яке потрапляє людина, складається з великої кількості членів. За цієї причини у якості вступу до публічного прикладного природного права Цветаєв вводить таку науку як «метаполітика». Нарешті народне природне право, як останній елемент прикладного природного права, визначає відносини між різними народами, що тлумачаться Цветаєвим у цілковито гроцєвому дусі як складні суб'єкти, що взаємодіють на основі первинних норм природного права. У цьому випадку кожен народ характеризується як особливий суб'єкт, який не може ставитись до інших народів лише як до засобів.

Таким чином, узагальнюючи результати проведеного дослідження, можемо сформулювати наступні висновки. По-перше, починаючи з середини XVIII – початку XIX століття розвиток науки природного права супроводжувався у Російській імперії не лише рецепцією новочасних європейських політико-правових учень, але й їх переосмисленням та подальшим розвитком у дослідженнях цілого ряду юристів, серед яких особливе місце належить Цветаєву. По-друге, відтворюючи основні положення класичної теорії природного права, як вона постала у дослідженнях Гроція, Ляйбніца, Вольфа та Пуфендорфа, Цветаєв продемонстрував можливість і доцільність врахування соціокультурних та історичних параметрів, які б дозволили пояснити зміни у правовій системі, а також виявити головні фактори, що впливають на динамічний розвиток правових норм. Для цього Цветаєв обґрунтував методологічну доцільність застосування поняття прикладного природного права поряд з поняттям чистого природного права. По-третє, аналізуючи науку природного права, Цветаєв, вказує на цілий ряд її елементів і наук (моральна метафізика, метаполітика, чисте природне право, сімейне право, публічне право, народне право тощо), які разом узяті утворюють її цілісну систему і мають на меті пояснити й всебічно вивчити окремі питання розвитку права і держави, а також специфіки правового регулювання суспільних відносин. По-четверте, подальші дослідження рецепції і розвитку теорії природного права у Російській імперії XVIII – початку XIX століття мають значний теоретичний потенціал, оскільки вони безпосередньо сприяють більш глибокому розумінню тих процесів, які супроводжували історичне становлення як російської, так і

вітчизняної юридичної науки.

1. *Десницкий С.Е.* Слово о прямом и ближнем способе к научению юриспруденции. – М., 1768. 2. *Золотницкий В.Т.* Сокращение естественного права, выбранное из разных авторов для пользы Российского общества. – СПб., 1764. 3. *Куницын А.П.* Право естественное. – СПб., 1818. 4. *Куницын А.П.* Право естественное. Ч. 2. Право прикладное. – СПб., 1820. 5. *Неволин К.А.* Энциклопедия законовещения. Т. 1. – К., 1839. 6. *Цветаев Л.А.* Первые начала права естественного. – М., 1816. – С. 86. 7. Там же. – С. 1. 8. Там же. – С. 6. 9. Там же. – С. 8. 10. Там же. – С. 13. 11. Там же. – С. 25. 12. Там же. – С. 29-30.